

С. М. Міщук
кандидат історичних наук
Міжнародний
науково-технічний університет
м. Київ

П. М. ПОПОВ ЯК БІБЛІОГРАФ РУКОПИСІВ ТА СТАРОДРУКІВ ВОЛИНІ

Слід відзначити, що на початку 1930-х років бібліотечних представників Академії наук України об'єктивно турбував незадовільний стан зберігання бібліотечних фондів ВДКМ. Внаслідок неможливості позитивно вирішити це питання місцевою музейною установою постала необхідність у підготовці реорганізації фондів музейного книгосховища та їх подальшій централізації в Києві. Саме з такою метою в травні 1931 р. ВБУ відрядила свого співробітника П.М. Попова до Житомира.

П.М. Попов так охарактеризував тогочасні умови зберігання книжок: “житомирські бібліотечні фонди, що мають наукове значення... являли собою величезний, майже неупорядкований і для користання в цілому обсязі неприступний склад бібліотек загальним метражем близько 4 кілометрів бібліотечних полиць, загальною кількістю близько 150 тисяч книг, переважно тою чи іншою мірою науково-цінних”. Однак, за даними П.М. Попова, якщо над стародруками вже було розпочато якусь первісну обробку, опрацювання рукописної частини бібліотек, як і раніше, перебувало у незадовільному стані. Рукописи були розпоршені по всіх двадцяти кімнатах бібліотечного приміщення та переплутані з іншими неупорядкованими та невідокремленими матеріалами.

За таких умов праця П.М. Попова, запланована на період короткочасного відрядження, виявилася занадто копіткою і важкою. За досить короткий термін він відокремив найбільш цінні складові бібліотеки Музею: бібліотеки Шодуарів, Товариства дослідників Волині, Волинської римсько-католицької духовної семінарії, Волинської православної семінарії, Волинського римсько-католицького

капітула, житомирських біскупів, Житомирської центральної міської бібліотеки тощо. Заслугою П.М. Попова стало те, що в період перебування в Житомирі він спробував визначити та описати найбільш цінні стародруки і рукописи книгосховища. Йому вдалося виявити і зосередити в одному місці понад 1 тис. 500 рукописів, переважно літературного, наукового і релігійного змісту, та 1 тис. цінних стародруків, додатково до тих, що їх раніше виокремили музейні працівники.

Звітуючись в Києві, П.М. Попов у своєму “Повідомленні про наукове відрядження в травні 1931 р.” підкреслив велике наукове значення цих фондів і наголосив, що їм слід мати кращі умови зберігання та наукового і громадського використання, ніж у невеликому Житомирі. У цьому зв’язку він відстоював прискорення передавання книжок до ВБУ як до головної бібліотеки України і фундаментальної бібліотеки ВУАН. Отже, саме ці попередні заходи представників бібліотечної справи в Україні й підготували переміщення бібліотечних фондів з Житомира до Києва.

П. М. ПОПОВ

РУКОПИСИ Й СТАРОДРУКИ ЖИТОМИРСЬКИХ ФОНДІВ ЯК ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ ЛІТЕРАТУРИ ФЕОДАЛЬНОЇ ДОБИ¹

1. Вступні уваги

Літературознавство на новому етапі свого розвитку повинно рішуче перебудувати всі ділянки своєї роботи, не виключаючи й підготовних та, здавалося-б, найпростіших – розшукування й первісної систематизації відповідного матеріалу. Цього особливо потребує така ділянка, як історія літератури доби феодалізму, що протягом більш, ніж століття свого попереднього розвитку перебувала в полоні дворянсько-монархічних, церковно-клерикальних та буржуазних тенденцій. Сучасні літературознавці – представники цієї галузі, що не хочуть йти далі чужими шляхами старої науки, повинні підпорядкувати критичній переоцінці з погляду марксоленінської методології не тільки всі попередні синтетичні побудови, а й самий будівний матеріал з погляду його якості та обсягу.

Це покладає обов'язок не хештувати «польовою» розвідковою роботою для масового критичного перегляду давніх рукописних і стародрукованих першоджерел в місцях їхнього переховування, а також для пильних розшуків нових, свіжих матеріалів, особливо по маловідомих збірках на периферії.

Користуючись з нагоди, що Всенародня бібліотека України при ВУАН у травні минулого 1931-го року відрядила мене до Житомира, щоб з'ясувати й підготувати справу передачі до Києва великих бібліотечних фондів, зібраних у Житомирському музеї, – Комісія української літератури доби феодалізму ВУАН дала й від себе мені завдання – виявити наявний стан і склад житомирських рукописних та стародрукованих джерел до історії української літератури феодальної доби.

До проблем, що їх вивчає згадана Комісія, належить завдання – досліджувати пам'ятки української публіцистики XVI–XVII вв. як вияв й знаряддя класової боротьби в давній (зокрема Західній) Україні. Тим часом у Києві бракує скільки-небудь повного добору цієї рідкої (бо свого часу знищеної) літератури. З цього, природно, виникло й спеціальне моє завдання – розшукати в Житомирі збірку українських публіцистичних пам'яток XVI–XVII вв., що свого часу належала приватним власникам Шодуарам і що про неї надто короткі й побіжні відомості подав ще року 1888 акад. М.І. Петров², а за ним слідом ак. В.С. Іконніков³, як про збірку ніби «весьма тщательно составленную». Отже, треба було виявити характер, сучасний стан і склад цієї маловіомої збірки.

Житомирські бібліотечні фонди, що мають наукове значення, на час мого приїзду всі зосереджені були в місцевому музеї і являли собою величезний, майже невпорядкований і для користування в цілому обсязі неприступний склад бібліотек загальним метражем близько 4 кілометрів бібліотечних полиць, загальною кількістю – близько 150 тисяч книг, переважно тою чи іншою мірою науковочінних. Головні складові частини цього фонду – це бібліотеки: Шодуарів, кол. «Общества исследователей Волыни», Волинської рим.-катол. дух. семінарії, Волинської правосл. дух. семінарії, Волинського рим.-катол. капіталу, бібліотеки Житомирських біскупів. Тригорського правосл. мон., Старо-Константинівської школи, Житомирської центральної міської бібліотеки й інші⁴.

Як завжди в бібліотеках подібного типу, помітне місце і тут займають рукописи й стародруки.

Над стародруками житомирських бібліотечних фондів вже почато було деяку роботу, щоб їх відокремити від загально-бібліотечної маси, описати й почасти впорядкувати (переважно над цим працював місцевий дослідник П.Н. Абрамович), – але цього жодною мірою не можна сказати про рукописні частини цих бібліотек. Рукописи були розсіяні мало не по всіх 20 кімнатах бібліотечного приміщення, перемішані з різними (нерідко нерозібраними й неупорядкованими) фондами. Отже, за таких умов треба було почати з дуже кропіткої праці – розшукувати мало не кожний окремий примірник, керуючись надто приблизними вказівками бібліотекаря, де саме можна сподіватися знайти рукописний матеріал.

В наслідок цієї роботи пощастило виявити й зосередити в певному місці понад 1500 рукописів бібліотечного типу, переважно літературного, наукового й релігійного змісту, та з 1000 цінних стародруків – у додаток до тих, що їх раніше відокремив сам музей.

Подаю далі загальні відомості про наявні цінніші житомирські книжні пам'ятки, а саме:

I) про рукописи (А. – українські й російські; Б. – іншими мовами); II) про стародруки (українські, російські й білоруські, потім – інші); і III) про колекцію пам'яток публіцистичної літератури XVI–XVII вв.

Потреба в такому огляді є тим більша, що будучи цінними, вони до цього часу далеко не всі відомі були у відповідній літературі⁵.

Як звичайно прийнято для пам'яток, що виникли й поширювалися в межах феодальної доби, їх притягаємо до опису й вивчення в ширшому обсязі, ніж це допускає сучасний нам термін «література», але по змозі наголос робимо на тих (взагалі небагатьох) пам'ятках, що їхнє літературне значення виступає ясніше. Звісно, цим оглядом далеко не вичерпується весь матеріал житомирських збірок. Деяка неповнота й побіжність поданих тут спостережень впливають цілком природньо з тих важких умов, у яких мені довелося в Житомирі працювати.

Цей огляд тому не виключає, а навпаки вимагає дальших глибших студій над житомирськими збірками. Для цього незабаром, треба сподіватися, будуть і незрівнянно сприятливіші умови, відколи перевезені будуть ці збірки до Всенародної бібліотеки України при ВУАН.

II. РУКОПИСИ

А. Рукописи українські і російські

Спиняюся тут переважно на тих рукописах, які лишилися свого часу неприступними ні В.М. Перетцові та його семінарові, що року 1910 досліджували житомирську літературну спадщину й описали її у згаданому вище «Отчете об экскурсии русской филологии в Житомире», ні іншим дослідникам.

Розподіл рукописів за групами має тут, звичайно орієнтовний, деякою мірою умовний характер.

а) Рукописи літературного змісту

1. З рукописів, що мають взагалі літературний характер, насамперед відзначу інтересний збірник повістєвого й почасти драматичного змісту, що його пощастило мені вперше виявити серед нерозібраних бібліотечних фондів Житомирського музею. Це – рукопис на 134 аркушах форматом у 4-ку писаний російським скорописом поч. XVIII в. Папір має водяні знаки: 1) герб м. Амстердама, 2) голова блазня з 5-ма бубонцями, 3) лев на задніх лапах, який тримає пучок блискавок в одній передній лапі і меч – у другій. Усі ці філіграні свідчать про кінець XVII в. і початок XVIII-го⁶.

Оправа (напівзіпріла) складається з склеєних макулатурних аркушів, записаних російським скорописом XVIII в. На одному з аркушів можна прочитати: «Тетрадь расхода Алексѣя и Федора Десятникова сего 1735 году». Із прибутково-видаткових записів видно, що зшиток, з якого зроблено справу, належав дрібному перекупникові або промисловцеві шкурами, що являє певний інтерес для характеристики можливого оточення, де обертався у XVIII в. цей збірник.

Зміст збірника такий:

Арк. 1–9 зв. «О взятии Царяграда от безбожного Махмета Амуратова сына, Турского царя, еже при Константине царе, сына Манайлове.

Початок: В лето 6961 в царство...

Оповідання, виписане з другої редакції Хронографа про завоювання Візантії турками 1453 р., в науковій літературі видане⁷.

Арк. 9 зв. – 14 зв. Сказание о царѣ турском Махметѣ, какой хотел сожещи книги греческия.

Поч. Царь Махмет солтан сяде на царском престоле ... Це – твір відомого московського публіциста середини XVI в. Івана Пересветова, виписаний із того самого джерела⁸.

Арк. 14 зв.–19: О албанской странѣ и княжествѣ их.

Поч. Страна некая Албанская...

Виписка з того самого джерела⁹

Арк. 19–24. Титово пришествие на Ерусалим.

Поч.. Приде-ж Тить со многими языки...

Арк. 24–30 в. О Кире царе Перском, откуда родися и каком возрасте и о царстве его.

Поч. Астиагу царю царствовавшу...

Арк. 31–34. Царство Ираклиево.

Поч. По Фосии мучителѣ царствова Ираклиі...

Арк. 35–59з в. О прѣмудрѣ Юдифѣ, како Олоферну главу отсече Юдифь

Поч. Является царь Новхудоносор с боляры своими...

Це – театральна п'еса, поділена на «явлення»; в яві першій беруть участь цар і чотири сенатори, **а**, **в**, **г**, **д** в яві другій – Олоферн і Ахіор і т.д. З відомою п'есою 1674 р. московського репертуару Григорі цей текст взагалі не збігається¹⁰.

Арк. 60–74 зв. Житіє Петра і Февроніи, муромских чудотворцев.

Популярне в давній літературі легендарно-белетристичне оповідання.

Арк. 74 зв.–78 зв. Повесть и сказание о Вавилоне, послание Лва царя, о крещение (sic!) Василя, в Вавилонъ испытати і взяти знаменія у святыхъ триехъ отрок Ананіи, Азарии і Миса[и]ла.

Поч. Первое посланіе **ѣ** человекѣа христианского рода Сурожского...

Це т.зв. «Повість про Вавилонське царство» в списку, що має відміни проти загальноновживаних. Принаймні початок за цим списком не збігається з тими, що їх наводить акад. Пипін¹¹, а також із тими, що їх видав Костомаров¹².

Арк. 78 зв.–83 зв. Слово от древних описаний о вере християнской і жидовской вопрос первых времен.

Поч. Нѣкий бяше князь християнскій...

Оповідання це є пародійне оповідання про чудернацький диспут за кращу віру між кривим п'яницею скоморохом (представником християнської віри) і плішивим Тараскою філософом (представником єврейської)¹³. Оповідання інтересне, як вияв своєїрідної опозиції

літературними засобами проти ідеології класів панівних за доби феодалізму. Текст цей я цілком скопіював для видання, а також і два більші тексти, що мають подібне ж значення і складають загальною досить рідку й малодосліджену груду повістей.

– Арк. 84–86. Слово о напрасном татѣ.

Поч. Бысть нѣкогда крестьянский сынъ, учал учитися грамотѣ...

– Арк. 87–91. Сказание о кура и о лисице, како сѣдѣл на дровѣ, и лисица кура к себе в древа манила.

Поч. Приде в нѣкое время лисица рано ко двору крестьянскому...

Арк. 92–92. Плач Адама.

Поч. Восплачется Адам пред раем стоя...

Популярний духовний «вірш», не раз виданий¹⁴.

Арк. 92 зв.–99 зв. Сказание о Удоне епископе Магдебурском, како онъ страшным и ужасным образом смерти предан и велми осужден.

Поч. В лето от воплощения божія слова...

Відоме оповідання про феодала=єпископа Удона, перекладене з середньовічного збірника «Великое Зерцало».

Арк. 100–134. О Варламе и Иоасафе.

Поч. Индійская страна глаголемая далече убо отстоит...

Це виписка шести перших розділів з легендарного оповідання про Варлама пустинника і Иоасафа, індійського царевича, а саме з друкованого її московського видання 1681 року.

2. Збірник полемічного, історично-оповідального і іншого змісту. Рукопис без початку, кінця й оправ, писаний російським скорописом XVIII в. Розбитий на кілька частин, що були розкидані по різних місцях бібліотеки. Розшукавши та з'єднавши наявні (не всі) частини збірника, ми виявили такий зміст зацілілої його частини¹⁵.

Статті есхатологічного характеру, починаючи з сказання Кирила Єрусалимського «о восьмом веке, втором пришествии и антихристе» (арк. 24 нум. і далі).

Статті полемічного характеру, скеровані проти протестантів на захист культу хреста й ікон.

Полемічні статті проти латинян та римського папи (арк. 224 нум. і далі).

Виписки з «Книги о вере» (з друкованого московського її видання 1648 р.) переважно теж полемічного проти латинян та «юнитов» (уніятів) змісту (арк. 313 і далі).

Виписка з книги Стефана Яворського: Знаменія пришествия антихристова» (з московського видання 1703 р.)

Виписки з книги українського письменника XVII в. Кирила Транквіліона «Зерцало богословії», а саме – з унівського її видання 1692 р.

Виписки з книги історично-оповідального змісту «Синопис», що мала в Києві кілька видань протягом XVII–XIX вв., починаючи з першого – 1674 року.

Літературне значення має в цьому збірнику повість «О войне великого князя Димитрия с татарским царем Мамаем, о извещении великому князю Димитрию, яко нечестивый Мамай идет войною на Русь» (арк. 790 і далі).

Поч. Великий благоверный князь Димитрий...

3. Уривок із пісенника XIX в.

Початок: Лиза руку вырДвает,

Он другую взять успел...¹⁶

б) Рукописи історичного змісту.

1. Девствие прѣзельной и от начала поляков кравовой небывалой брани Богдана Хмельницкого... с поляки в р. 1648, собр. и утвержд. 1710 р., переписана 1786 р. в Киеве коллежским канцеляристом Никитою Хенцинским с копии, списанной с подлинника, имевшагося у малорусского гетмана Ивана Скоропадского, Симеоном Петроковским».

Рукопис XVIII в., на 122 арк. аркушевого формату.

2. «Гистория с начале проименования казаков, откуда козаки наречени, от коего племени и когда.

Рукопис XVIII в., на 44 арк. формату аркушевого.

3. Літопис келейний Дмитра Туптала (Ростовського), з додатком наприкінці: «Копии с доношения св. Синоду об обретении мощей Дмитрия Ростовського» 1757 р. і «Описания о чудесах новоявленного чудотворца Дмитрия митр. Ростовського» (усіх «чуд» 68).

Рукопис в 4-ку на 469 арк., писаних укр. скорописом XVIII в. Унизу по аркушах запис: «...куплена за два рубли року божия 1772 в Гостомле».

4. Те саме, теж у 4-ку, на VIII + 414 арк., писаних українським скорописом XVIII в. Маючи тотожний склад, рукопис цей відзначається від попереднього кращою збереженістю, а також тим, що на початку має вклеєну гравюру з портретом Дмитра Ростовського, роботи найвидатнішого українського гравера XVIII в. Григорія Левицького¹⁷.

5. Життєпис Петра Могили.

Рукопис на 8 арк., поч. XIX в., форматом в арк. Складений на підставі Paterikon'a Сильвестра Косова та Панегірика Петрові Могилі Баєвського.

в) Рукописи філософського змісту.

1. Логика або діалектика Івана Дамаскина в перекладі відомого російського емігранта на Волині кн. Андрія Курбського – другої половини XVI в. Список, писаний півуставом XVI–XVII в.

Свого часу цей рукопис докладно описав В.М. Перетц в «Отчете об экскурсии семинария русской филологии в Житомир» (с. 27–29). В додаток можна зазначити, що на арк. 9 зв. у тексті є малюнок алегоричного змісту (м.б. т.зв. «Древо неоплатоніка Порфирки») і що інтересний рукопис цей потрапив до бібліотеки Волинської правосл. дух. семінарії із бібліотеки Почаївської Лаври¹⁸.

Разом з описом рукопису, В.М. Перетц подав і весь текст 57-го (останнього) розділу «Діалектики», а саме «Сказание о лисице», як характерний приклад викладу Курбського¹⁹.

Можна бачити з оглаву (та й з самого тексту), що перу Андрія Курбського належить також і 56-й (передостанній) розділ книги. Розділ цей в оглаві має заголовок, що виявляє автора: «Сказ Андрея, чесо ради сия написанны»... Обидва ці розділи (56 і 57), себто, обидві післямови Курбського до його перекладу «Діалектика» І. Дамаскина та до трактату про силогізми І. Спаненберга²⁰ – складають єдину цілість.

Обидві ці післямови належать до перших сторінок історії філософії на Україні; вони наочно доводять, що вже початкові кроки «діалектики» на Україні, про які так запопадливо клопотався в кінці XVI в. Курбський, споводовані були умовами тодішньої класової боротьби на Україні, потребами «праведними оними силогізмами» захистити позиції «православного» табору від наступу войовничих феодалних кругів, а також від наступу з боку реформаційного, в основі ранньобуржуазного руху.

Текст цієї невеликої першої післямови А. Курбського за Житомирським списком²¹ такий: Сказание, чесо ради сии написанны.

[Арк. 67 зв.] Все ли тыи²² силиоизьми, сиреч сложни²³, правду обороняют?²⁴ Не вси²⁵. Оные правду обороняют²⁶ словесною силою и истине помогают, а иные соппротив правды глаголют и истине

сопротивно правды глаголют, истине сопротивно укрепляются²⁷, а²⁸ найпаче в тех, где непорочно обретается²⁹, где начинается отношение по неудобному. На что же сие писал еси?

Многих ради вин. Правая, иже бысте ведали чин и меру силогизмов и як³⁰ в них силу³¹ (арк. 68) изобрести и где положить. Вторая, иже бы есте познали и уразумели разделить правду со неправдою и разсудити истинный и ложный. Третья, егда будут правды сопротивницы ложными тыми словесы истинну будити, тогда абысте³² умели ли сопротивлятися, и отвечающе обороняти³³ правду, и уста им заградити праведными оными силоизмами, и указать им, иж невозможный и неудобный начинают и слове чесною силою лукаво действуют, вместо того, яко бы могли обороняти³⁴ правду и утвердили истину. А они словесной³⁵ силы навыкша³⁶, но³⁷ лукаве сопротив правды действуют. И о таковых прочих ради³⁸ сие написалося, понеж[е] вси³⁹ еретици сопротив праведных догмат и истинной⁴⁰ веры лицедействовали, а святыя наша страны премудрия⁴¹, навыкши той словесной силе и познавши и уразумевши все тые⁴², все оные ереси обличили и посрамили, и довели на оных правоглалющими силоизмами, иж⁴³ // [арк. 68 зв.] оный еретици словесною силою ложне и неправедне действуют. А тех ради і иных вин таковыи написашася, яко един премудри[й] рече, все потреба ведати, да не всему верити, но точно правде и истинне.

г) Рукописи моралістичного і теологічного змісту.

1. Діютра (не та, що її описав В.М. Перетц на стор. 24–27 «Отчета»)⁴⁴.

Рукопис XVII в., писаний почасті полууставом, а більше – українським скорописом на 194 арк., у 4-ку. Заголовок у розфарбованій рамці. Є запис: «Року 1612 списася в КО... вѣ⁴⁵ Дяченком Ивановом».

2. Слова Афанасія Александрійського на ариани (5 слів).

Рукопис XVII в., в 4-ку, на 209 арк., без кінця. В тексті трапляються українізма: архієпископа, пасхы й інші подібні.

3. «Алфавитарь ради ученія малих детей Афанасія архієпископа Холмогорського и Важеского келейная»⁴⁶.

Рукопис поч. XVII в. на 123 арк., в 4-ку, писаний гарним полууставом. Це – твір Афанасія Любімова, який був у р. 1682–1702 архі-

єпископом Холмогорським, автора полемічних (проти так званих «старообрядців»), праць, а також автора «Описанія трех путей ... из поморских стран в Шведскую землю и до столицы их» ... 1701 р.⁴⁷

«Алфавитаря» серед праць Афанасія Любімова не згадують ні Євгеній Болховітінов (Словарь исторический о писателях дух. чина т. I вид. 2, СПб, 1827, с. 58–59), ні Філарет Гумілевський (Обзор рус. дух. литературы, вид. 3, СПб, 1884, с. 258). Як видно із замітки на початку, це й твір «послался в дар» митрополитові Тобольському Ігнатію 7208 (1700) року і являє собою своєрідну дитячу енциклопедію різних правил і знань, що їх представник вищої церковної влади за Петра I вважав за потрібне вкорінити в голови дітей, а саме:

Гл. 1 О письменах и стихии еллинской и словесной речи.

Гл. 2 Собраніе первоначального христ. вероученія для детей.

Гл. 3 Первоначальное нравоученіе.

Далі – початки етимології, арифметики тощо, а ще далі – кодекс пристойного поведження, викладений в катехизичній формі запитань і відповідей. Містить у собі інтересні побутові риси й інде – вірші.

Характерно для педагогічних засобів автора = ієрарха, що самий текст цієї призначеної для дітей книги він починає з віршів на тему про смерть:

Писание святое истинно вещает,

Яко земля и в землю ся паки возвращает.

4. Мировулія Тиссалина притчы нравоучителніи о добром теле и фортуне з латинского на словенській переведены 1730 году, переписанны 1757 году.

Рукопис половины XVIII в., у 8-ку, на 56 арк.

5. Рай мысленный. Рукопис XVIII в., в 4-ку. В кінці: List Meleciusza Patriarchy Alex.do Hipaciusza Rosieja.

6. Катехизис. Рукопис XVIII в., в 4-ку, старою укр. мовою. Розділ перший трактує про сакраменти.

7. Лествица. Рукопис XVIII в., в 4-ку, на 285 арк. писаних півуставом. Унизу на перших аркушах запис: «Сью кныгу реченню Лествичных купил я Андриян поп. «На справі замітка про передачу цієї книги з церкви с. Радосшевського Славутського району 30 вересня 1925 р.

8. Зерцало богословія Кирила Транквіліона Ставровельского.

Рукопис XVIII в., в 4-ку, на 130 арк., писаних укр. скоро-

писом. Копія з Почаївського видання «Зерцала» 1618 р., писана Микитою Гавиренком у селі Хмельнику.

9. Собрание науки небесной из мѣст Матфея Гафенфева, священныя богословія учителя, в славнѣйшей Тюбингенской Академіи предводителя ... в употребление школ собственных славного королевства Шведского, различными книгами изданіе коштом Нафанаила Голденава в Стренгесіи тиснением Іоанна Ронберга лета 1697»⁴⁸.

Рукописи XVIII в., на 158 арк., у білій пергаменовій оправі. На перших аркушах унизу запис: «Сія книга св. Києво-Печерскія Лавры соборного іеромонаха Софронія Тарнавіота (далі іншою рукою) дарованная нынѣ Димитрію Александровичу 1769 г.»⁴⁹.

д) Рукописи т. зв. «богослужбового» змісту.

Рукописи ритуальні, або т. зв. «богослужбові», часом свого написання є найдавніші, а кількістю своєю – найчисленніші серед східньо-словянських рукописів Житомирського музею.

Щодо давності походження, то на першому місці треба поставити чотири пергаменові уривки (з євангелії, стихірара, мінеї службової та з якоїсь книги релігійно-повчального змісту), писані в XV в. Ці рукописи походять із середини оправ різних, здебільшого латинських і польських старовинних книг, куди вкладалися свого часу для зміцнення палітурок замість картону.

Серед цілих слов'янських рукописних книг Житомирського музею, як найдавніші, треба зазначити такі:

1. Трефолой пергаменовий XV в., на 101 арк., без кінця (другу половину книги вирвано). Оправа – дошки в шкурі. На звороті першого аркуша запис 7108 (1600) року про поновлення цієї книги «Ніколы Чюдотворца Хоробровского» за наказом («повелением») Івана Крюкова. Наприкінці – запис XVII в. З бібліотеки Шодуара.

2. Євангелія-тетр XV в., на 229 арк., в 8-ку. Оправа – дошки в шкурі, з 6-ки Шодуара.

3. Те саме, XVI в., на 265 арк., формату аркушевого, з вкладним записом попа Василя Бзовицького-Зозулі.

4. Те саме, XVI в., на 408 арк., в 4-ку, без початку й кінця. Від оправи лишилася тільки передня дошка. Із музею дослідників Волині (мабуть з пізніших поступлень).

Коли до цього додати описані вже в «Отчете» В.М. Перетца і

його семінару: Мінею службову к. XVI в. (з «Музею Общества исследователей Вольни» № 537) і Євангелію к. XVI – поч.. XVII в. (теж звідти, № 539)⁵⁰, то цим і окреслюється в основі все, що лишилося в Житомирі від рукописної спадщини XV–XVI вв.

Решта «богослужбових» рукописних книг числом близько 30⁵¹ походять з пізніших віків – XVII і XVIII. Серед них є рукописи місцевого, волинського походження. Вони виявляють, що на Волині друкарська продукція довго ще не могла остаточно перемогти стару рукописно-книжкову традицію.

Докладніше на рукописах цієї останньої групи не спиняюся. Переважну частину їх описав філологічний семінар В.М. Перетца під час подорожі 1910 року до Житомира⁵².

Б. РУКОПИСИ ІНШИМИ МОВАМИ

Серед рукописів житомирських збірок іншими мовами (крім східньо-слов'янських) відзначаю такі найстаріші (XV в.) – латинською мовою:

1. *Sermones de sanctis tempore hiemali... anno 1417.*

Рукопис великого аркушевого формату, писаний двома стовпцями, готичним письмом XV в., добре збережений, оправлений в білу шкіру. Перший аркуш оздоблений золотом і малюнками в кілька фарб. Рукопис цей, що містить у собі зразки середньовічного красномовства і що походить із рукописної майстерні одного нюрнберзького монастиря першої половини XV в., – є чудовий зразок для ілюстрації стану західньо-європейського письма й книги напередодні винаходу й поширення друкарства в Європі. Перші друковані книги (інкунабули) наслідували багато особливостей рукописної книги саме цього часу й типу.

2. *Jacobus de Cessoli, ordinis Predicatorum. Liber de moribus hominum et officiis nobilium ...*

Рукопис у 8-ку, літературно-побутового змісту, з кількома побутовими малюнками в тексті. На початку дата: «Anno D. 1448». Оправа дошки в шкірі з мідяними оздобами.

3. *Aretinus Leonardus Brutus. Comedia poliscene, per L. Aretinum congesta.*

Рукопис аркушевого формату, писаний готичним письмом мабуть XV–XVI в.

Далі, впадає в око своїм зовнішнім оформленням ціла група римсько-католицьких богослужбових (переважно нотних) латин-

ською мовою книг XVII–XIX вв. Ці книги великим розміром своїм, з розкішною оздобою у тексті та на оправі красномовно свідчать про панування духівництва й аристократії за доби феодалізму.

1. На чолі цієї групи житомирських рукописів треба поставити: *Graduale dee tempore et de sanctis juxta ritum sacri ordinis predicatorum. Pro conventi Luceoriensi comparatum per R(ever)endum P(atrem) F(ratrem) Gabrielem Franko S(ocietatis) J(esu) Priorem eiusdem conventus, anno... 1642.*

«Градуал» цей являє собою величезну нотну книгу (70 сантиметр. зав. х 55 см завшир.), писану на пергамені року 1642 для одного волинського католицького монастиря (Луцького). Розкішні оздоби – на кожній сторінці – золотою й іншими фарбами. Ноти квадратіві, чотирилінійні. Оправа – дошки у шкірі з мідяними частинами і з датою, витисненою на шкірі – 1642 року. На жаль, передню дошку відірвало, й багато аркушів забруднено. Як видно з охоронної печатки, книга ця перейшла до музею з б-ки Житомирського біскупського капітулу.

2. Друга подібна нотна пергаменова книга, тільки ще більшого розміру (85 х 65 см), новішого походження (мабуть, XVIII–XIX в.) та далеко гірше виконана. Без початку. В багатьох місцях вирізано шматки пергамену. На оправі кількох мідяних блях бракує.

3. *Liber continens cantum choralem antiphonarum... scriptus a(nno) 1751... pro convento ... Caniene(?) ordinis Praedicatorum etc.*

Це книга антифонів, писана 1751 р. на 493 паперових пронумерованих сторінках (коли не лічити додатків), в аркуш, з квадративими чотирилінійними нотами. Оправа – в шкірі і в мідяних бляхах.

4. Римсько-католицький Понтифікал (латинською мовою, мб. XVIII–XIX в.) на пергамені, в аркуш, оздоблений золотою й іншими фарбами, в червоній сап'яновій, добре збереженій оправі, з витисненням на ній з обох боків гербом біскупа.

З інших рукописних книг (німецькою, чеською, польською й латинською мовами) відзначають тільки датовані:

1. *Nürnberg Namebuch* – збірка гербів і списки *electores* м. Нюрнберга за роки 1332–1633.

Рукопис німецькою мовою, в 4-ку, писаний різними начерками, починаючи з старіших і до XVII вв. Оправа – картон у шкірі. На оправі позначення: «1591».

2. *Obnowene Prawo etc. 1627 p.*

Рукопис в аркуш чеською мовою, писаний красивим, мережа-

ним, по-мистецькому вигадливим почерком XVII в. Оправа – картон, обгорнений аркушем пергамену із старого нотного латинського рукопису.

3. A(nno) D(omini) 1640. Historia foundationis Claebocensis (?)
coenobii f(ratrum) carmelitarum etc.

Рукописна книга в 4-ку, писана 1640 року, – про заснування одного кармелітського монастиря.

4. Rhetor Polonus seu praescepta universo polonae nobilitatis ordini
per commoda etc.... in collegio Ostrog A(nno) D(omini) 1645.

Рукописна книга пол. XVII в., в 4-ку, оправлена в картон і тиснену шкіру, геральдичного змісту, з численними малюнками гербів польської шляхти в тексті.

5. Orationes ex variis authoribus.

Збірник промов, що їх зібрав якийсь біскуп 1659 року.

Рукопис невеликого формату (в малу 4-ку) має інтересну оправу, всю укриту мистецьким золотим тисненням на шкірі.

6. Fundament grammatycznej umieiećtnosci.

Рукописна граматика першої чверті XVIII в., в 4-ку, з заголовком, розмальованим буйними квітами. На арк. 2-му позначення, що виготовувано цю книгу в рр. 1717–1718 для вжитку шкільної молоді Краківської академії.

7. Diarium monachi orthod. Mon. Poczajowiensis.

Щоденник Почаївського монаха 1858–1859 р. в 3-х невеликих зшитках, у 4-ку аркуша.

З-поміж рукописів польською мовою, що мають певне історично-літературне значення, відзначаю такі:

1. Jozeph od braci swoiey do Egiptu przedany, rytmem swiatu podany anno 1708.

Віршований твір 1708 р., в 9 піснях, з окремим додатком наприкінці: «Dedicatja matce Bozej Marii aromnicznej, w ktorey wiglią ta prasa sponczona». На звороті заголовку є цензурний дозвіл Віленської консисторії до друку. Рукопис XVIII в., у 4-ку, в шкіряній оправі.

2. Wiekopomne polskiej Bellony zwyczieieństwta 1730 p.

Рукопис, писаний курсивом XVIII в., оправлений у картон та папір. Не позбавлений літературно-історичного інтересу, між іншим, і тому, що показує, якими засобами по Луцьких школах у 30-х рр. XVIII в. виховували польську молодь у душі тодішнього великодержавного польського шовінізму.

3. Rozprawa młodzi, ubiegających się w pierszenstwo swych ojczyzn: zmundzina, litwyna, pinczuka, wołynianina, peterburczyka, w tym i zdanie sędziego.

Рукопис у 4-ку, на жаль, дефектний (частину вирвано з оправи). З цього тексту зроблено виписки.

4. Збірник польських віршів, почасти політичного змісту, рукопис к. XVIII – поч. XIX в., в аркуш.

5. Збірник польських віршів та малюнків XIX в., в 4-ку, без оправи, з поміткою про місце його переписування: «w 1833 r. w Bobruysku sporządzone, a w 1835 roku w Minsku dokonczone».

Решти рукописів іншими мовами не перелічено за браком місця і тому, що вони мають здебільшого невелике історично-літературне значення. Треба загалом відзначити хіба тільки численну збірку шкільних курсів, трактатів, конспектів тощо, переважно XVIII в., латинською мовою, що походять майже виключно з єзуїтських колегій на Україні (острозької, кременецької). На жаль, курсів поетики й риторики (при побіжному огляді) тільки поодинокі примірники. Ця житомирська рукописна колекція латинсько-польських шкільних курсів і трактатів складає частину й природне доповнення тої, що давніше належала Київському Університетові, а тепер зберігається у відділі рукописів ВБУ⁵³.

III. СТАРОДРУКИ

А. Стародруки українські, російські та білоруські

На українських, російських та білоруських стародруках житомирських збірок старослов'янським, так зв. «кирилівським шрифтом», власне, не було-б особливої потреби тут спинятися, бо основний їх склад з'ясовано раніш в «Отчете об экскурсии семинария русской филологии в Житомир» В.М. Перетца⁵⁴ та у вищезгаданій статті А. Требина: «Словяно-русские старопечатные книги древлехранилиц г. Житомира».

Але я мав на увазі стародруки не тільки старослов'янським, або, як раніш його звали, «церковно-словянським» шрифтом, а й взагалі друковані перед 1800 р., на території України, Росії та Білорусі різними мовами й різними шрифтами, а тому складені й латиницею та шрифтом модернізованим слов'янським (т. зв. «гражданським»)⁵⁵.

Таких книг на момент моєї праці в Житомирі виявлено й відокремлено 533 назви в 1530 примірниках (чимало видань, особливо місцевої Волинської продукції Музей має в багатьох примірниках). Видань Почаївської друкарні перед 1800 р. тут є найбільше – 195 назв в 778 примірників; бердичівських – 33 назви в 249 прим.; київських – 68 назв у 95 прим., львівських – 62 назви в 203 прим.; московських – 45 назв у 55 прим., луцьких – 14 назв у 33 прим., віденських – 11 назв у 23 прим., унівських – 10 назв у 30 прим., чернігівських – 10 назв у 17 прим., супрасльських – 8 назв у 10 прим., острозьких – 5 назв у 8 прим. Видання інших друкарень на Україні, Росії і Білорусії XVI–XVIII вв.: Стрятинської, Дерманської, Крилоської, Кременецької, Євдєвської (поблизу Вільни), Кутєїнської і Петербурзької (старослов.) є тільки в поодиноких примірниках – від 1 до 4.

Разом виявлено: стародруків українських друкарень – 465 назв у 1437 прим., російських (старослов.) 49 назв у 60 прим. і білоруських – 19 назв у 33 примірниках⁵⁶.

Відзначу кілька найдавніших українських, російських і білоруських видань, зокрема тих, що лишилися невідомі попереднім дослідникам житомирських збірок.

З-поміж українських – насамперед згадаю першу книгу, надруковану на території України – Апостол, що його р. 1574 видав у Львові славетний першодрукар Росії й України Іван Федоров (на жаль, у дефектному примірнику). До відомих трьох «семінарських» примірників Острозької біблії 1581 р., роботи того-ж-таки Івана Федорова треба тепер долучити ще одного примірника невідомого походження. Але серед цих чотирьох житомирських примірників Острозької біблії я не бачив ні того примірника, що містить дуже інтересні рукописні замітки й нотатки політичного й релігійного «вольнодумця» 20-х рр. XVII в.⁵⁷, ні того, що має рідку дату 1580-го року поряд звичайної 1581 року⁵⁸. Обоє їх лишається шукати в Харківському музеї укр. мистецтва, серед стародруків кол. Волинського епарх. древлехранилища.

Серед інших українських стародруків, як додаток до попередніх відомостей, згадаю про відмінний примірник «Труб на дни нарочитые» Лазаря Барановича (Київ, 1674 р.) з варіантами й оригінальними, спеціально для цього видання робленими гравюрами, які я давніш виявив і докладно описав (за іншим примірником) у своєму звідомленні про Курську подорож⁵⁹. Важлива з історично-

літературного погляду пам'ятка – Почаївський богогласник у першому виданні 1791 р., що його до останнього часу вважали за великий раритет⁶⁰, тут є в двох примірниках, хоча, на жаль, обидва вони дефектні.

На чолі російських стародруків, що належать до житомирських збірок, треба поставити московську першодруковану недатовану євангелію, що (є підстави гадати) була видана ще перед т. зв. «первопечатным московским Апостолом» Івана Федорова 1564 р. Це видання не подібне до того, що примірник його мені пощастило розшукати й придбати восени 1928 року для Відділу письма й друку Лаврського музею.

Білоруські стародруки житомирських збірок могла б не менш пристойно увінчати перша книга, друкована на території Білорусі і взагалі у східно-слов'янських народів – «Мала подорожна книжица» («Акафісти» тощо), що її видав близько р. 1525 у Вільні доктор Франциск Скорина. Ця книга за каталогами була в складі збірок Шодуара, але найпильніші розшуки цього видання не дали бажаних наслідків. Найранішим білоруським друком житомирських збірок лишається тепер євангелія, видана р. 1575 в друкарні Мамоновичів у Вільні (див. прим.) та пізніше наслідування цього видання, що вийшло з тієї ж таки друкарні року 1600 (чотири примірники).

Серед видань, що їх друковано на території України іншими мовами і що про їхнє перебування в житомирських збірках до цього часу не було відомостей, зазначу такі:

1. Уривок (13 аркушів) чернігівського видання к. XVII в. – латино-польського панегірика Лаврентія Крщоновича на честь Лазаря Барановича: *Redivivus Phoenix*, що його за іншим певнішим і до того часу єдиним відомим примірником (унікальним) описав я в одній своїй праці⁶¹.

2. Панегірик, виданий у Києво-Печерській друкарні 1706 р. на честь Іоасафа Кроковського: *Domus Sapientia etc.* напис кол. власника цієї брошури: «*Ex catalogo Petri Mankowski*».

3. *Symbolum apostolico-theologicum* – панегірик на честь Леона Кішки, виданий у Львові 1721 р.

4. *Rada zdrowa* – казання на честь Іоасафата Кунцевича, оголошене від Іоасафата Гофмана в Бересті-Литовському р. 1729 і друковане в Супраслі – твір характерний для уніатського культу Іоасафата Кунцевича та його доволі численних, але досі не з'ясованих відгуків у тодішній і пізнішій українській і польській літературі.

5. *Via aeternitatis* – панегірик на смерть митроп. Афанасія Шептицького, виданий у Львові 1747 р. – з вартим уваги портретом цієї особи, робити відомого й плодovitого львівського гравера І. Філіповича, – важливе доповнення до спадщини цього майстра⁶².

6. *Otwarta droga* – інший панегірик на ту саму тему, як і попередній, Бенедикта Котвицького, виданий того самого року, у Львові.

Ці й інші подібні пам'ятки при невеликій їх літературній вартості, проте мають певне значення в аспекті класової аналізи шляхетської, т. зв. барочної літератури XVII–XVIII вв. на Україні. Такої аналізи досі ще не зроблено, але заповнити цю прогалину конче треба, і для цього варто добирати відповідний матеріал.

Уже з цього побіжного, додаткового до попередніх описів огляду можна бачити велику наукову цінність житомирського фонду старослов'янських українських, російських і білоруських друків XVII–XVIII вв. Цей фонд був ще повніший, поки не передано р. 1908 від Шодуара 92 назв найдавніших і найцінніших слов'янських видань його збірки до бібліотеки Московського історичного музею через К.С. Кузьминського, а також поки не вивезена була до Харкова цінна збірка волинського епарх. древлехранилища, але й у теперішньому своєму складі житомирська збірка слов'янських стародруків має чимало наукове значення.

Б. СТАРОДРУКИ ЗАХІДНЬОЄВРОПЕЙСЬКІ

Житомирський музей має першорядну збірку інкунабул, первісток західного друку XV в. (1460–1500 рр.). Усіх інкунабул тут налічується 164. Вони походять: із бібліотеки Шодуара – 55, з римсько-католицьких бібліотек – 27, із бібліотеки Волинської правосл. дух. семінарії – 11, з інших нез'ясованих джерел – 75.

Найдавніший першодрук, що зберігається в Житомирському музеї (а власне і в цілій УРСР) це – латинський трактат: *Mattheus de Cracovia. Dialogus rationes et conscientiae*, що його видав у Майнці 1460 року, певне, сам винахідник друкарства Іоган Гутенберг – пам'ятка світового значення. Походить ця інкунабула із збірки Шодуара.

Далі, від 70-х рр. XV в. маємо тут 15 інкунабул; від 1480-х рр. – 33; від 1490-х та від 1500 р. решту 119.

За змістом своїм ці інкунабули досить різноманітні й загалом не позбавлені історично-літературного значення. Тут ми маємо

пам'ятки античної (грецької та римської) літератури в перших або принаймні дуже ранніх їх друкованих виданнях XV в., як от: Іліаду Гомера, *Epistola* Овідія, *Tragoediae* Сенеки, історичні твори Геродота, Тита Лівія, Юлія Цезаря, різні твори Цицерона, коментарії до Аристотелевих трактатів тощо. У складі середньовічної літератури доби феодалізму, що захищала інтереси панівної церкви, знайшла собі тут місце, напр., жаклива книга середньовіччя, – добре відомий з історії інквізиції «Молот на відьом» («*Malleus maleficarum*») без зазначення місця й часу видання, у 210 арк. в 8-ку домініканського монаха Генріха Інститора (*Institor Henricus*) – ціла теорія колдовства й процесів проти відьом, книга, що з часу виходу свого у 80 рр. XV в. цілих 300 років мала у католиків та протестантів силу канона («*liber sanctissimus*») ⁶³.

Проте поряд ортодоксальної літератури бачимо тут і опозиційні твори таких письменників-реформаторів, як Ян Гус (*Gesta Christi*, *Memmingen, sine anno*), Ієронім Саванарола (*Compendium revelationum. Florentiae, 1495*).

Увагу історика української літератури доби феодалізму привертають до себе видання XV в. західноєвропейських середньовічних творів, що лишили помітний свій відбиток на українському літературному ґрунті, як от: «*Dialogus s. collationes inter Solomonem et Marcolphum*» без точнішого позначення місця й року видання – апокрифічне оповідання про Соломона й Морольфа, що мало відгуки і в письменстві українському і в укр. усних переказах ⁶⁴; *De rebus gestis Alexandri Magni*. Квінта Курція Руфа у венеційському виданні 1494 р. – оповідання про Олександра Македонського, що так само лишило по собі слід в українському письменстві і в укр. усній творчості ⁶⁵; *Sermones et temporis et de sanctis* т. зв. Дисципулуса (*Johannes Herolt alias Discipulus*) та Мефрета (*Meffreth*), що з них запозичали українські красномовці XVII в.: Іоанікій Галятовський («Ключ розум'я», «Небо Нове»), і Антоній Радивилівський («Венец» і «Огородок»).

З великої збірки палеотипів мушу зробити наголос на дуже цінній і інтересній колекції брошур часів реформації і великої селянської війни в Німеччині 1525 року. Ціла ця збірка могла б дати прекрасні ілюстрації до Енгельсової праці «Селянська війна в Німеччині» ⁶⁶. Ця збірка повинна зацікавити також і істориків українського письменства доби феодалізму, як прототип полемічної літератури, що кількома десятками років пізніше (в останніх десяти-

літтях XVI і в XVII вв.) виникла також і на Україні чималою мірою за цим прикладом і зразком.

Істориків польської і почати української літератури епохи реформації не може не зацікавити добра збірка полемічно-публіцистичних видань польською мовою, в тому складі й тих, що випущені були з Раковської друкарні, видань із творами Чеховича та інших реформаторів, а також і католиків проти них⁶⁷.

Треба відзначити величезну кількість латинської і польської гомілетичної літератури XVI–XVIII в., а також панегіричної XVII–XVIII вв., виданої в Кракові, Варшаві, Познані, тощо⁶⁸.

Для істориків української повісті мають інтерес такі польські стародруки:

1. *Krolewic Indijski, w polski stroy przybrany, albo historia o sw. Josaphacie indyjskim, y o sw. Barlaamu pustelnicu...* 1688. В аркуш. Запис: «*Bibliothecae Collegii Wladimiriensis patrum Basilianorum*».

2. *Historia piękna y krotofilna o Othonie, cesarzu Rzymskim y małzonce jego.* Kraków. 1703. У 8-ку. Примірник без заголовку.

3-4. *Zwiercadło przykładow* – у двох виданнях: Краківському 1633 р. і Калітському 1690 р., перше – в аркуш, друге – в 4-ку.

3-поміж пізніших латинських і польських видань XVIII і почати XIX вв. впадають в око колекції: папських індексів забороненої літератури та польських календарів, що з них останні свого часу були на Україні дуже поширені та знайшли тут доморощені наслідування⁶⁹.

ІV. ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНСЬКОЇ Й БІЛОРУСЬКОЇ ПУБЛІЦИСТИЧНОЇ (полемічної) ЛІТЕРАТУРИ XVI–XVII вв.

За відомостями, що про них я згадував на початку цього звідомлення, в житомирській бібліотеці Шодуара свого часу переховувалася збірка українських, білоруських та польських публіцистичних творів, писаних у XVI–XVII вв. у зв'язку з тодішньою полемікою поміж православними та латино-уніятами, творів, що були яскравим відбиттям запеклої класової боротьби українських та білоруських міщанських і дрібно-землевласницьких кіл, проти привілейованої польської феодально-католицької верстви. Для дослідників, що вивчають цю галузь, не аби які труднощі утворює проблема самого розшуку цих пам'яток, бо їх у запалі взаємної боротьби ретельно знищували обидва войовничі табори, і тому тепер вони здебільшого являють собою великі «бібліографічні раритети».

Наслідком розшуків у Житомирському музеї мені пощастило в основній частині реконструювати цю збірку, яка на даний момент складається з 27 назв публіцистично-полемічних творів XVI і XVII вв. чи то в друкованих примірниках, чи у рукописних копіях, зроблених у половині XIX в. на замовлення Шодуара з тих друків-раритетів, що їх в оригіналах він не міг сам придбати⁷⁰. Ця колекція загалом охоплює приблизно відсотків 15–20 усієї відомої на даний момент українсько-білорусько-польської літератури XVI і XVII вв., а це зважаючи на її взагалі раритетність, є вже певне досягнення.

Подаю списки цих пам'яток за хронологічним порядком.

1. Збірник посланій Константинопольського патріарха Іеремії, скопійований рукою з друкованого примірника, виданого в Острозі 1584 р. Копія ця намагається передати усі особливості друкованого оригіналу: шрифт, формат (in 4-o), розміщення тексту на сторінках і саму кількість аркушів (усіх 12).

Друкований оригінал цього твору докладно описав відомий дослідник стародруків І. Каратаєв⁷¹. Але він помилково приєднав до цього твору ще статтю на 5 арк. (9 сторінках): «До народов руських короткая і пилная предмовка з напомниманием и молением прилїжным»⁷², що насправді становить частину зовсім іншого видання: «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького 1587 року⁷³. Слід за Каратаєвим у напрямі відкривання в цьому творі «нових», досі ніби невідомих його частин, йде й автор прикладеної до цього житомирського рукопису спеціальної бібліографічної замітки П.Н. Абрамович. На підставі рукопису Житомирського музею він знайшов у цьому творі ще п'ять сторінок, за які, мовляв, і сам Каратаєв не згадує та які містять передмову до княжати острозького Олександра. Але й тут маємо непорозуміння, бо й ця передмова становить частину того ж таки «Ключа» 1587 р.; це є вступна присвятна передмова до цього видання⁷⁴.

Цікаво тут відзначити, що таке непорозуміння з передмовою Герасима Смотрицького до «Ключа» трапляється не вперше. Відомий давній знавець протилатинської й іншої полемічної літератури Андрій Попов, описуючи український (полтавський походженням) рукописний збірник 1679 року і маючи в складі його окремих списків згаданої передмови до княжати острозького Олександра, вважав її за «новый литературный факт», за один із «драгоценных, доселе неизвестных в других списках памятников»⁷⁵, та навіть схилився

до того, щоб пристосувати цю передмову до українського перекладу апокрифічної книги Еноха⁷⁶.

Такі непорозуміння з публіцистичними (полемічними) українсько-білорусько-польськими пам'ятками взагалі траплялися на раз і з іншими вченими⁷⁷; це красномовний доказ і природній наслідок раритетності й малоз'ясованості цього розділу українського й білоруського письменства доби феодалізму.

2. «Ключ царства небесного» і «Календарь римский новый» Герасима Смотрицького.

Рукописна копія, зроблена тим самим способом і тою самою рукою, що й попередня, з друкованого острозького видання 1587 р. (про це видання у Каратаєва хибні й неповні відомості див. під № 116, с. 235–236).

Про обидві зазначені вище за №№ 1 і 2 рукописні копії взагалі можна сказати, що вони не позбавлені наукової вартості, бо намагаються передати друковані оригінали слово в слово і знак у знак, а тим часом ці оригінали надто нечасті й малопрístupні⁷⁸, а їхні наявні перевидання – далекі від повноти й точності.

3. Збірник полемічних творів у шістьох розділах, виданий в Острозі, близько 1588 р., в 8-ку (Каратаєв, № 119, с. 238–241). Два друковані примірники: один цілий, другий – в уривках.

4. Унія – Іпатія Потія.

Рукописна копія XIX в. з віленського видання 1595 р. (Карат., № 261–262) на 49 арк., у 4-ку.

5. Збірник полемічних творів у десятих розділах.

Рукописна копія, писана штучним півуставом XIX в., з острозького видання 1598 р. (Карат., № 154, с. 281–282) на 108 арк., у 8-ку.

6. *Antirrhisw albo apologia przeciwko Krzysztofowi Philaletowi* Іпатія Потія.

Рукописна копія XIX в. з віленського видання 1600 р. (K. Estreicher. *Bibliografia polska. Część II, t. I (ogolnego zbioru t. VIII)*. Kraków, 1882, с.123).

7. *Θρήνος* – Мелетія Смотрицького, виданий у Вільні 1610 р., в 4-ку (Estreicher, т. VIII, с. 146).

Два друковані примірники.

8. *Na treny I lament Teofila Orthologa do Rusi greckiego nabozenstwa przestroga* Петра Скарги, краківського видання 1610 р. (Estreicher, с. 146).

Друкований примірник доброї збереженості.

9. Obrona jedności cerkiewnej Льва Кревзи.
Рукописна копія XIX в. з віленського видання 1617 р. (Estreicher, с. 163) на 137 стор., в 4-ку
10. Weryfikacja niewinności – Мелетія Смотрицького, віленське видання 1621 р. (Estreicher с.177).
Друкований примірник.
11. Sowita wina – Йосипа Веляміна-Рутського, віленське видання 1621 р. (Estr. с. 177).
Друкований примірник.
12. Obrona weryfikacyi – Мелетія Смотрицького, віленське видання 1621 р. (Estr. с. 177).
Друкований примірник.
13. List do zakonników monastera cerkwie sw. Ducha wilenskiego віленське видання 1621 р. (Estr., с. 176).
Друкований примірник.
14. Examen obrony – Йосипа Веляміна-Рутського, віленське видання 1621 р. (Estr. с. 177).
Друкований примірник.
15. Elenchus pism uszczypliwych Мелетія Смотрицького. Віленське видання 1622 р. (Estr. с. 180).
Друкований примірник.
16. Antelenenus etc. Анастасія Сеняви, віленське видання 1622 р. (Estr. с. 180).
Друкований примірник.
17. Protestacja – Мелетія Смотрицького. Рукописна копія XIX в. з львівського видання 1628 р. (Estr. с. 194).
18. Paraenesis – Мелетія Смотрицького, краківське видання 1629 р. (Estr. с. 196).
Друкований примірник.
19. Exethesis – Мелетія Смотрицького.
Рукописна копія XIX в. з львівського видання 1629 р. (Estr. с. 196) на 237 арк.
20. Ξεδνοσψ σσιεῶτα ψερκσιε ςσψηδνιεξ ι ζαψηδνιεξ.
Рукописна копія XIX в. з віленського видання 1631 р. на 194 арк. в 4-ку.
21. Επανορθωσις або Perspektywa – Касіяна Саковича, краківське видання 1642 р. (Estr. с. 240).
Друкований примірник (дефектний).
22. Przyczyny walne Rusi do porzucenia dyzuniej, narodowi ruskiemu podano

Рукописна копія XIX в. з віленського видання 1643 року.

23. *Λίθος albo kamien* – Петра Могили, київське видання 1644 р. (Estr., с. 248).

Друкований примірник.

24. *Nowa miara starej wiary* – Лазара Барановича, новгород-сіверське видання 1676 р. (Estr., с. 358).

Два друковані примірники (обидва дефектні).

25. *Stary kosciół zachodni etc.* – І. Галятовського, новгород-сіверське видання 1678 р. (Estr., с. 366).

Друкований примірник.

26. *Colloquium Lubelskie* – Кипріяна Жоховського. Рукописна копія XIX в. з львівського видання 1680 р. (Estr., с. 374) на 171 арк. в 4-ку.

27. *Alphabetum grozmaitych heretykow I.* Галятовського, чернігівське видання 1681 р. (Estr., с. 375).

Три друковані примірники.

V. ДЕЯКІ ПІДСУМКИ

Підводячи підсумки оглядові житомирських бібліотечних фондів, як джерела до історії письменства феодальної доби, відзначу кілька моментів.

Під час житомирської подорожі знайдено ряд інтересних літературних пам'яток, що яскраво свідчать про класову боротьбу в письменстві феодальних часів. Особливо важливо було констатувати наявність таких пам'яток, що безпосередньо свідчать про боротьбу засобами літератури саме з боку опозиційних класів феодального суспільства, пам'яток, які через систематичне їхнє знищення протягом віків стали незрівнянно рідшими, ніж літературні вияви класу феодалів.

У цілий дуже інтересний ланцюг спілітається низка знайдених у Житомирі опозиційно-публіцистичних пам'яток, скерованих проти войовничої феодальної церкви та папства, починаючи від деяких творів ранніх реформаторів, спалених на вогні інквізиції: чеха Яна Гуса (пом. 1415 р.) і фльорентійця Ієроніма Савонароли (пом. 1498) через німецьку публіцистичну памфлетну літературу доби Мартина Лютера й Томаса Мюнцера – до польської й українсько-білоруської антипапської та антиезуїтської публіцистики XVI–XVII вв. Для марксистів – істориків та літературознавців це є неоцінене джере-

ло дослідів. За прикладом К. Маркса, що знав ці пам'ятки і використовував цю «літературу грубіянів», а також Енгельса, що поставив її у відповідну історичну перспективу («Селянська війна в Німеччині»), – їхнім методом озброєні, дослідники повинні жваво взятися до дальшого наукового студіювання цих пам'яток. А для ВУАНівської комісії української літератури доби феодалізму – звідси той набуток, що не тільки в основній частині відшукано збірку українських і білоруських публіцистичних пам'яток XVI–XVII вв., а й децю виявлено із спорідненого їм оточення у світовій літературі.

У зв'язку з літературно-полемічною боротьбою XVI–XVII вв. на Україні, мимохідь довелось зачепити й сторінку з початкової історії філософії на Україні, репрезентовану передмовою Курбського до його перекладу «Діалектики». У цьому-ж-таки комплексному зв'язку стоїть почасти й цікаве сатиричне оповідання, яке з становища нижчих експloatованих класів (певне селянства й міського плебейства), дає пародію на полемічну боротьбу – дискусію поміж представниками різних релігійних ідеологій (повість про диспут скомороха з філософом у рос. списку поч. XVIII в.). Тут маємо також повість з пародіями на окремі тексти, події й персонажі з т. зв. «святого письма» («Слово о напрасном тате») та з пародіями на церковну сповідь, як засіб класової експлуатації («Сказание о кууре и лисице»). Досі на ці тексти дослідники не звертали належної уваги і однобічно трактували їх: то як «шуточные рассказы» /Пипін/⁷⁹, то як вияв народнього «комизма» /Архангельський/⁸⁰, то як «юмористику» /Піксанов/⁸¹, то як «анекдотическую литературу» /Перетц/⁸². Зваживши на недооцінку класового сатирично-пародійного значення цих взагалі маловідомих творів, я й не пошкодував часу на копіювання житомирських їхніх списків, маючи на увазі потребу видати й далі їх досліджувати⁸³.

Не так важливі й рідкі, але також варті уваги й, головне, досі з класового погляду мало висвітлені літературні вияви феодального суспільства. Вияви ці на житомирських матеріалах, рукописних і друкованих, довелось спостерігати у величезній кількості, починаючи від інквізиторського «Malleus maleficarum» («Молот відьм») та ряду західньо-європейських і слов'янських рукописних і друкованих пам'яток XV в., – через досить добре підібраний асортимент середньовічної латинської літератури – до загострених із становища панівного класу виявів українського письменства доби феодалізму. Тут дослідник знайде досить численні теологічні, моралістичні,

аскетичні, богослужбові, панегіричні, педагогічні та інші пам'ятки письменства феодальної доби.

Найбільше нових моментів, порівнюючи з попередніми описами житомирських фондів, дала бібліотека Шодуара. Досі вона лишалася малоприступною й маловідомою спочатку як бібліотека приватна, а потім, за революційних часів, – як законсервована в житомирському «кладовищі бібліотек». Ця коштовна бібліотека дала багато раніш не згадуваних у науці або надто побіжно згадуваних рукописних і рідких друкованих пам'яток – і західньо-європейських, і слов'янських. Саме ця бібліотека дала нам цінніші інкунабули й палеотипи на чолі з найдавнішою серед усіх друкованих книг, що зберігаються в УРСР – витвором винахідника друкарства Гутенберга (1460 р.). Сама ця бібліотека дала й наші першодруки: український (1574 р.) і один із російських (перед 1564 р.), а також ряд цінних західньо-європейських і слов'янських рукописів XV віку та пізнішого часу.

Наслідком цього огляду житомирських рукописних і друкованих фондів у всякому разі доведено, що вони мають безперечно велике наукове значення і що вони конче потребують забезпечити їх кращими умовами збереження й наукового та громадського використання, ніж ті умови, що на них може спромогтися Житомир. Це дало мотиви у спеціальній доповідній моїй записці обстоювати конечну потребу прискорити передачу цих книжкових скарбів до Всенародньої бібліотеки України, як центральної бібліотеки УРСР і як фундаментальної бібліотеки Всеукраїнської Академії Наук. На сьогодні можна константувати і, закінчуючи звідомлення, до всього попереднього додати, що в основній частині всі ці фонди уже передано до ВБУ. З описаних вище рукописів і стародруків тільки поодинокі примірники лишено на місці на вимогу Житомирського музею, хоча це загалом і не вигідно позначилося на цілості й цінності низки переданих комплексів. Отже незабаром спеціальні відділи ВБУ при ВУАН: відділ рукописів і відділ стародруків приймуть ці матеріали. Останні будуть цілком приступні для поглибленого, систематичного їх використання, особливо потрібного й плідного в перспективі перебудови всіх як суто дослідних, так й підготовчих процесів нашої науки на основі методу діалектичного матеріалізму.

¹ Звідомлення про наукове відрядження до Житомира в травні 1931 р. прочитане на засіданні Комісії української літератури доби феодалізму у ВУАН 24 листопада 1931 р. (подається тут скорочено).

² Н. Петров. «Библиотека барона Шодуара и вновь открытое древнее изображение свв. Бориса и Глеба и м.б.св. Владимира». «Киев.Старина», 1888, т. XXII, с. 33–39.

³ В. Иконников. «Опыт русской историографии», т. 1, кн. 2. Киев, 1892 г., с. 1336–1337.

⁴ Треба мати на увазі, що одну з найцінніших житомирських збірок рукописів і стародруків – кол. «Волинського епарх. древлехранилища» під час імперіалістичної війни 1914–1918 рр. перевезено було до Харкова, де й перебуває вона тепер у музеї укр. мистецтва.

⁵ Крім цитованої вище статті М.І. Петрова та згадок В.І. Іконнікова, маю на увазі переважно такі попередні праці про житомирські збірки: В.Н. Перетц. Отчет об экскурсии семинария русской философии в Житомире. Киев, 1911; Д.Н. Абрамович. «Отчет» Отделению русского языка и словесности Ак. Наук 1902 р. Сборник Отд. рус. яз. и слов. Ак. Н. т. 84, с. 69; А.А. Требин. Словяно-русские старопечатные книги древлехранилиц г. Житомира. Известия Отд. рус. яз. и слов. Ак. Н., т. XVII, кн. 4 за 1912 р.; окремо СПб. 1913: М. Кудрицкий, – Библиотека Волинського центр. науководослідного музею. Библиологічні вісті: 1926, № 3, с. 88–89 (замітка в хроніці); О. Дзбанівський. Матеріали музичної старовини в Житомирському музеї – Журн. «Музика», К. 1927, № 5–6, с. 49–51; Е. Chwalewik. Zbiory polskie... w ojczyźnie i na obczyźnie –Warszawa-Kraków, 1927, S. 547; а також кілька інших старіших праць: про Волинські школи (акад. М. Петрова, Н. Теодоровича тощо), про окремі Волинські пам'ятки – О. Фотинського, Н. Трипільського й інш. (Я мав на увазі також старий «Систематический каталог книг на ц.-слав. и русском языках фундам. б-ки Вольнской дух. семинарии. Сост. И. Тихомиров». Почаев, 1889, де є відомості, правда, розкидані, неповні, й неточні, про рукописи й стародруки цієї бібліотеки.

⁶ Приблизно в межах: від 80-х років XVII в. і до першого десятиліття XVIII в. вкл. Див. Н.П. Лихачев. Палеографическое значение бумажных водяных знаков, ч. 11, СПб, 1899, с. 124, 414 і 266.

⁷ Андрей Попов. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесенных в хронографы русской редакции (Приложение к Обзору хронографов русской редакции). Москва, 1869, с. 160–165.

⁸ Там таки с. 165–167. Про Івана Пересветова є спеціальна розвідка В.Ф. Ржиги: И.С. Пересветов, публицист XVI века. – Чтения в Имп. общ. истории и древн. рос. при Моск. университете, 1908, кн. 1 (224), розділ II, с. 1–84.

⁹ А. Попов, цит. твір, с. 156–159.

¹⁰ П'єса 1674 р. на цю тему до останнього часу відома була тільки в одному списку (бібліотеки Академії Наук СРСР), за яким і видали її: М. Новіков в «Российской вивлиофике» (ч. VIII, видання друге, М., 1789, с. 187–328) і ак. М. Тихонравов в «Русских драматических произведениях 1672–1725.» (т. 1, СПб, 1874, с. 76–203). Нещодавно знайдено в тій-таки біб-

ліотеці Ак. Н. СРСР другий список цієї драми. Він дав змогу в деяких місцях виправити і доповнити виданий текст (С.О. Шеглова и «Новый список драмы» «Юдифь» – «Юбилейный збірник на пошану акад. М.С. Грушевського». Частина історично-літературна. Київ, 1928, с. 735–744). Але знайдений у Житомирі текст драми «Юдифь» є зовсім відмінний. Він викладений у віршах. Докладніше визначення особливостей цієї нової досі невідомої драми, що її пощастило мені виявити за житомирським списком, складає тему окремої моєї праці. До неї доданий буде текст цієї драми.

¹¹ А.Н. Пыпин. Очерк литературной истории старинных повестей и сказок русских. Ученые записки Академии Наук, кн. IV. СПб, 1858, с. 101–102.

¹² Памятники старинной русской литературы, издаваемые гр. Григ. Кушелевым-Безбородко под ред. Костомарова. Вып. 2, СПб, 1860, с. 391–396.

¹³ Оповідання це в двох редакціях з передмовою видав ак. Н.С. Тихонравов у «Летописях рус. литер. и древности», т. III, кн. 5, відділ 2, М. 1861, с. 70–78 – за списками к. XVII і XVIII вв. Житомирський список контамінує обидві видані редакції. Передрук текстів Тихонравова разом із цінними до них паралелями й зауваженнями подав А.Н. Веселовський: «Опыты по истории развития христ. легенды. П. Берга, Анастасия и Пятница (Опыт мифологического анализа). VI Treiheit – Елеферий» Журн. Мин. нар. просв., 1877, травень, ч. СХСІ, с. 86–98. Виклад оповідання за сп. Б-ки СРСР ім. Леніна в Москві та текст укр. інтермедії на цей сюжет подав В.М. Перетц «К истории польского и русского народного театра» XIII–XIV. СПб, 1908, с. 25–35 (= відб. з Изв. Отд. рус. яз. и слов. Имп. Ак. Н., т. XII, кн. 4 за 1907 р.).

¹⁴ Див., наприклад Бессонов. Калики перехожие, вып. 1.

¹⁵ З огляду на стан збірника, подаємо лише скорочений його опис.

¹⁶ З поміж новіших рукописів літературного змісту треба відзначити велику (на 450 №№) збірку театральних п'єс житомирського «Русского драматического общества», переважно з другої половини XIX в. – російською мовою. Є тут окремі п'єси й українською мовою (Кропивницького, Стародубського, тощо).

¹⁷ Про що перед тим невідому гравюру Григорія Левицького див. у моїх «Матеріалах до словника укр. граверів. Додаток I». Бібліологічні вісті, 1927, № 3, с. 98 і окремо: Київ, 1927, с. 22. Тут таки подав я й знімок з самої гравюри за цим рукописом Житомирського музею.

¹⁸ Пор. А.А. Требин. Славяно-русские старопечатные книги древлехранилищ г. Житомира. СПб, 1913, с. 2–3.

¹⁹ В.М. Перетц. «Отчет»..., с. 28–29.

²⁰ Переклад підручника Trivii erotemata, hoc est Grammaticae, Dialecticae, Rhetoricae quaestiones...per Joannem Spanencera вид. в Кракові 1544 і 1552 рр., та в Будишині (Budissinae) 1560 р. Див. К. Харлампович. Новая библиографическая находка. Переводная статья кн. А.М. Курбського: «От другие диалектики Иоана Спанинъбергера о силогизме вытолковано». «Киевская старина», 1900 р., июль-авг., т. LXX, с. 221 і дальші.

²¹ Обидві післямови А.Курбського до «Діалектики» за іншим списком (XVI в.) видано в праці Андрія Попова: Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А.И. Хлудова». Москва, 1872 р., с. 116–118. Подати цей текст також і за житомирським списком, гадаю, є рація, бо він дає деякі (правда невеликі) варіанти, а головна, щоб звернути увагу до цієї інтересної пам'ятки, що губиться в старому й рідному виданні. Варіанти наводжу в примітках за художнім списком. Деякі фонетичні варіанти житомирського списку порівнюючи з хлудовськими тим інтересні, що доводять циркуляцію цієї пам'ятки в к. XVI – поч. XVII в. на терені України.

²² Хлуд.: те.

²³ слочни.

²⁴ оброряють.

²⁵ все

²⁶ оброряють

²⁷ укріпляють

²⁸ Тут у Житомир. списку пропуск речення: а некоторые отчасти сопротивляются, а ...

²⁹ в тех. негде порочно обретаеся.

³⁰ яко

³¹ – среду

³² бысте

³³ обронити.

³⁴ обронили.

³⁵ словесные.

³⁶ навъкши.

³⁷ нема.

³⁸ и прочих ради таковых.

³⁹ всѣ.

⁴⁰ истинные.

⁴¹ святые наши страны премудрые.

⁴² останні два слова в Хлудов. сп. пропущено.

⁴³ иже.

⁴⁴ Діоптру, що її описав В.М. Перетц, також знайдено.

⁴⁵ Слово зіпсоване розривом паперу.

⁴⁶ Верюжский В. Афанасій, архиеп. Холмогорский, его жизнь и труды в связи с историей Холмогорской епархии. СПб., 1908.

⁴⁷ Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом, том I, СПб, 1862, с. 338–339.

⁴⁸ Вказівки на цей переклад я не знайшов ні у О.І. Соболевського («Переводная литература Московской Руси, XVI–XVII вв. Библиографические материалы, СПб, 1903»), ні у П. Пекарського («Наука и литература в России при Петре Великом, т. I–II, СПб, 1862).

⁴⁹ Про характерну постать власника цього рукопису Софронія Терна-

віота, «стряпчого» Києво-Печерської Лаври при дворі Єлизавети Петровни, див: Ф.І. Титов. К истории Киевской духовной академии в XVII–XVIII вв., вып. III. Воспитанники академии на службе в Киево-Печерской Лавре, в связи с биографией Софрония Тернавона. Киев, 1913 (відб. з «Трудов Киев. дух. академии»), а також у невиданих матеріалах архіву кол. Київ-Печер. Лаври (тепер Всеукраїнського музейного городка).

⁵⁰ В.М. Перетц. «Отчет»... с. 64.

⁵¹ Включаю в це число крім суто «богослужбових» книг, також синодики, пам'ятники й метрики.

⁵² Див. «Отчет» с. 23–24 (– про рукописи, що належали б-ці Волинської правосл. дух. семінарії); с. 29–36, 56, 57–59, 64–65 (– про рукописи кол. «Музея о-ва исследователей Вольни».)

⁵³ З новішої рукописної спадщини житомирських фондів відзначу, між іншими, збірки: нумізматичних праць, бібліографічних (напр., спис «альдів» 1491–1596 рр., що його склав Христофор Аделунг), бібліотечних каталогів, листів-автографів тощо.

⁵⁴ Проф. В.Н. Перетц. «Отчет» ... К., 1911, с. 22–23, 109–110, 111–118, а також: «Приложение III. Опись старопеч. книг 1581–1800 г. Вол. дух. семинарии (выборка з друкованого «Систематического каталога книг на церк.-слов. и рус. языках фундам. б-ки Вольнской дух. сем.» И. Тихомирова. Почаев 1889).

⁵⁵ Крім, звичайно, московських і петербурзьких видань, бо з-поміж цих можна залічувати сюди тільки старослов'янські. З'ясувати дуже численні житомирські примірники величезної продукції Москви й кол. Петербургу протягом цілого XVIII в. т. зв. «гражданським» та латинським шрифтами – це було б завдання фізично неможливе та для моєї мети й непотрібне.

⁵⁶ Ці підрахунки, звичайно, не можна вважати за остаточні, бо ще не весь відповідний матеріал відокремлено з загально-бібліотечної книжної маси.

⁵⁷ Див: Ор. Фогинський. Вольнський релігійний вольнодумец XVII в. – Чтения в истор. общ. Нестора летописца, кн. XVIII (1905), вып. 3 і 4, с. 71–102. Частина цих заміток навів О.А. Назаревський в «Отчете об экскурсии семинария рус. филологии в Житомир», с. 49–51.

⁵⁸ Цей примірник дав свого часу підставу й привід для етюда про Острозьку біблію С.О. Щеглової в тому-ж-таки «Отчете семинария русской филологии», с. 111–118.

⁵⁹ Оголошено в Комісії укр. письменства доби феодалізму у ВУАН 12 жовтня 1928 р.

⁶⁰ Автор спеціальної монографії про цю пам'ятку С.О. Щеглова («Богогласник. Истор.-литер. исследование». Киев, 1918, с. 63) зазначає всього два напевно відомі їй примірники цього видання: у приватних збірниках Ів. Франка й В.М. Перетца.

⁶¹ П.М. Попов. Панегірик Крщоновича Лазарю Барановичу, невідоме

чернігівське видання 80-х років в XVII в. – Ювілейний збірник за пошану акад. Д.І. Багалія, Київ, 1927, с. 668–697 і окремо: Київ, 1927, с. 1–32.

⁶² Про гравера І. Філіповича: П. Попов. «Матеріали до словника укр. граверів», К., 1926, 123 і Додаток I, К., 1927, с. 32–33.

⁶³ Маунтер Ф. Ведовская религия. Журн. «Атеист», 1926, № 9; Шпренгер. Молот ведьм, 1930; Н. Сперанский. Ведьма и ведовство, М. 1906; Э. Розенов. Против попов (Очерки религиозной борьбы XVI–XVII вв.) ч. III, вып. 8. Перевод с нем. М.-Л. 1925 – та інші.

⁶⁴ Пор. Пам'ятки українсько-руської мови і літератури І. Франка, т. I. Апокрифи старозавітні. Львів, 1896, с. 230 і далі; Етнограф. збірник, т. III, Львів, 1897, с. 22 і далі; т. XII, Львів, 1902, с. 38 і далі; Пор. А. Веселовський. Славянское сказанье о Соломоне и Китоврасе и западные легенды о Морольфе и Мерлине, СПб, 1872, див. особливо розділ VI: Соломон и Морольф.

⁶⁵ Про це в недрукованій праці С.Ю. Гаєвського: «Роман «Александрія» в українській літературі».

⁶⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. VIII, М.-Л, 1930, с. 115–198.

⁶⁷ Про полемічні твори польською мовою, писані українськими й білоруськими письменниками й видані у зв'язку з боротьбою між православними та католицькими таборами, див. далі, в останньому розділі.

⁶⁸ Про панегірики польською мовою, друковані на території України і присвячені українським діячам, мова була вже раніш.

⁶⁹ Серед книг XIX в. польською мовою є досить поважний добір видань (частину їх видруковано в Житомирі), що репрезентують т. зв. «українсько-польську» літературну школу.

⁷⁰ Копії ці зроблено здебільшого з оригіналів відомої колекції Свідзинського.

⁷¹ И. Каратаев. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами, т. 1, с. 1491 по 1652 г., СПб, 1883, с. 224–227.

⁷² Там таки, с. 226–227.

⁷³ Пор. що «передмову» в тексті «Ключа»: «Архив юго-западной России», ч. 1, т. VII, Київ, 1887, с. 236–242.

⁷⁴ Див. її в тексті «Ключа». «Архив ю.-з. России», ч. 1, т. VII, с. 232–235.

⁷⁵ «Библиографические материалы, собранные Андреем Поповым. IV, Южнорусский сборник 1679 г. – Чтения общ. ист. древне. росс. при Москов. университете, 1880, кн. 3, с. 73.

⁷⁶ Там таки, с. 76, 82–83.

⁷⁷ Кілька інших побічних непорозумінь із т. зв. полемічною літературою наводить проф. С.Т. Голубев у передмові до ч. 1, т. VII «Архива ю. з. России», с. III–VIII.

⁷⁸ Каратаєв зазначає, що ніколи не бачив самого «Ключа» через його рідкість, а нотує його за застарілими відомостями, самого «патріарха слов'янської філософії» Добровського, який посилався на віденський примірник «Ключа». Проте, у Вільні «Ключа» для Каратаєва не знайшли. Той

примірник «Ключа» з б-ки Київ. дух. академії, що його пізніший видавець проф. С. Голубев називає «єдиним відомим» (Архив)...с. XIV), теж свого часу загублено. Тепер примірник невловимого цього раритету є у відділі стародруків ВБУ.

⁷⁹ А.Пыпин. История рус. литературы, т. II, СПб, 1911, с. 549.

⁸⁰ А. Архангельский. Из лекции по истории рус. литературы. Литература Московского государства. (к. XV–XVII вв.) Казань, 1913, с. 468.

⁸¹ Н. Пиксанов. Старорусская повесть. ГИЗ, 1923, с. 70.

⁸² В.Н. Перетц. К истории польского и русского народного театра. XII–XIV, СПб 1908, с. 25 (відб. з Известий отд. рус. яз. и слов. Н. Ак. Н., т. XII 1907, кн. 4).

⁸³ На жаль, за браком місця, я не міг подати ці тексти в додатку до огляду житомирської рукописної і стародрукованої спадщини. Маю їх використати в окремій праці.